

ایوان تبریز

بر پایه مطالعات قبلی، که همگی بر محور اسناد تاریخی انجام شده‌اند، این ایوان را بازمانده مسجد جامع تاج الدین علیشاه پنداشته و معرفی کرده‌اند. بزرگترین مسجدی که تاریخ معماری جهان اسلام به خود دیده است: حال آنکه وضعیت و ساختار کنونی ارک تبریز هرگز با توصیف مورخان و سیاحانی که مسجد علیشاه را دیده و توصیف کرده‌اند، همخوانی و هماهنگی ندارد. مطالعات باستان‌شناسی و معماری این پژوهش برای نخستین بار با روش مقایسه‌ای و تحلیل روشمند مدارک موجود در صدد شناخت بنا عملکرد آن و سیر تحول شکل‌گیری معماری ارک برآمده است که نتایج اصلی آن بر کاربری ارک به عنوان یک بنای آرامگاهی و الحاقی بودن ایوان موجود به هسته اولیه بنا دلالت دارد.

تا سال ۱۳۷۶ تنها چهار پژوهش روشمند درباره ماهیت، قدمت، کارکرد و انگیزه ساخت بنا انجام پذیرفته بود. نخستین پژوهش مقاله پوپ (A.U. Pope) در کتاب «هنر ایران از پیش تاریخ تا کنون» می‌باشد که در آن پوپ بر اساس اسناد و روایات تاریخی، ارک را همان مسجد علیشاه پنداشته و معرفی کرده است (۱).

نتایج دومین پژوهش، مقاله دونالد ویلبر (D.N. Wilber) در کتاب معماری اسلامی ایران در دوران ایلخانان می‌باشد (۲). در این مقاله، روش استدلال و استنتاج ویلبر با مقاله پوپ شباهت بسیار زیادی دارد. در سال ۱۳۷۶/۱۹۹۷ آکادمیسین دکتر جعفر غیائی، از آکادمی علوم آذربایجان، رساله دکتری خود را درباره ارک تبریز و معماری آذربایجان در دوران ایلخانان به تحریر درآورد (۳). در این رساله نیز ارک علیشاه همان مسجد علیشاه تصور شده است.

دکتر علی اکبر سرفراز در سال ۱۳۵۰ به کاوش در ارک تبریز پرداخت و نتایج آن هر چند تا کنون رسماً انتشار نیافته است اما شالوده این پژوهش را تشکیل می‌دهد (۴). البته جا دارد که در این میان به مقاله دکتر ولفرام کلایس در مجله AMI اشاره شود که نظراتی مشابه سرفراز دارد (۵).
وآپسین و جامع‌ترین پژوهش روشمند درباره ارک تبریز، طرح پژوهشی دانشکده هنرهای زیبای دانشگاه تهران می‌باشد که این مقاله به اختصار نتایج آن را شرح می‌دهد.

بهرام آجرو

روش پژوهش

پژوهش بازشناسی ارک علیشاه تبریز و کاربرد اصلی آن از تئوری همخوان و چهار رهیافت و رویکرد پژوهشی بهره برده است: باستان‌شناسی، معماری، تاریخ هنر و نیز تحلیل اسناد تاریخی. بر همین اساس ضرورت داشت که ترکیب اصلی گروه پژوهشی از کارشناسان معماری، باستان‌شناسی و تاریخ هنر شکل گیرد. پروژه مراحل تحقیقاتی زیر را تا حصول به نتیجه نهایی به ترتیب سپری کرد: الف - تحلیل، تفسیر و ارزیابی اسناد تاریخی؛ ب - مطالعه تاریخ هنر معماری مساجد و مقابر جهان اسلام؛ ج - برداشت ابعاد و ترسیم رلوه ارک تبریز برای اولین بار؛ د - تحلیل یافته‌های باستان‌شناختی در ارتباط با شواهد معماری و اسناد تاریخی؛ ه - مطالعات معمارانه سازه ارک؛ و - بازسازی بنا و شناسایی کاربری.

توصیف بنا

ارک تبریز سازه‌ای یکپارچه آجری است که پلان کنونی آن به شکل U می‌باشد (شکل ۱). در واقع این پلان به شکل ایوان و طاقبند است (۶). عرض دهانه ایوان ۳۰/۴۰ متر است که در ارتفاع ۳۶ متری آن را به ۲۸/۴۰ متر کاهش داده‌اند. اینجا نقطه‌ای است که خیز قوس طاق آغاز می‌شود. طول بنا پیش از تخریب دیوارهای شمالی آن در سال ۱۳۶۰ به ۶۵/۵ متر می‌رسید که اکنون فقط ۲۱/۱ متر بازمانده است و عرض کل بنا نیز ۵۱/۲ [باستان‌پژوهی، شماره ۱۰، سال ۴، زمستان ۱۳۸۱، ص ۱۶-۱۲].

مقدمه

نوشتار حاضر چکیده‌ای است از گزارش طرح پژوهشی بازشناسی ارک علیشاه تبریز و کاربرد اصلی آن که به سرپرستی خانم دکتر جوادی، استاد تاریخ هنر دانشگاه تهران، انجام گرفته است. در این طرح پژوهشی یک ساله (۱۳۸۰-۱۳۷۹) که دکتر سیدامیر منصوری، استاد معماری دانشگاه تهران، علی اکبر سرفراز، کاوشگر ارک تبریز و نگارنده در آن مشارکت فعال داشتند ماهیت و کاربری اصلی ارک تبریز از منظر باستان‌شناسی، معماری و تاریخ هنر مورد تحلیل، تفسیر و ارزیابی قرار گرفت.

سابقه تحقیقات

در مرکز شهر تاریخی تبریز، بازمانده بنای باستانی شکوهمندی قرار دارد که در گذر زمان از آن با نامهای ارک تبریز، ارک علیشاه، طاق علیشاه و نیز مسجد علیشاه یاد کرده‌اند. این ایوان عظیم فرو ریخته که ابعاد آن از ایوان مداین بزرگتر است، از منظر حجم، فضاسازی، رفعت و عظمت یکی از شاهکارهای هنر معماری ایران و نماینده مکتب معماری تبریز شمرده می‌شود. آثار بازمانده از این ایوان، بیانگر پیشرفت دانش معماری عصر ایلخانیان است. با این همه، دانش کنونی ما نسبت به این بنا آن چنان اندک بوده که حتی کاربرد حقیقی آن را تا به امروز روشن و مشخص نکرده بودند.

تنها مطالعات سازه‌ای پروژه بازشناسی ارک این تفسیر را تأیید می‌کند بلکه شواهد عینی کاهش عرض دیوارها نیز در جریان کاوش به دست آمده‌اند (شکل ۴).

بازسازی بنا

شواهد معماری و یافته‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد که معماران از تکمیل بنای شمالی (متقدم) منصرف شده و تصمیم به الحاق ایوان ارک (متاخر) گرفته‌اند؛ در نتیجه این تصمیم، بنای شمالی را به محوطه‌ای محصور، در مقابل ایوان امروزی، تغییر شکل می‌دهند که از طرفین غربی و شرقی دو درگاه دارد. ابعاد این محوطه $30/4 \times 24/4$ متر و بلندی دیوارهای آن ۳۰ متر بوده است. جبهه جنوبی این محوطه را یک ایوان و طاقبند عظیم تشکیل می‌دهد که طاق بلند آن را به شکل گهواره‌ای ساخته بودند؛ کاربرد تکنیک کرنه دادن و پیش آوردن تدریجی دیوارها و کاهش عرض دهانه ایوان از $30/4$ متر به $28/4$ متر در ارتفاع ۳۶ متری، ستبرای $10/4$ متری دیوارهای طرفین ایوان در مقایسه با عرض $5/8$ متری دیوار محراب، عدم کارکرد برج پشت محراب به عنوان پشت بند و پهنای $8/9$ متری پا کار قوس همگی مؤید این واقعیت هستند که طاق ایوان ارک از نوع طاقهای گهواره‌ای بوده است و با توجه به عرض $30/4$ متری دهانه ایوان و ارتفاع ۳۶ متری پا کار قوس، ارتفاع این طاق بی تردید می‌باید بیش از ۶۰ متر بوده باشد (شکل ۵ و ۶).

مؤخره

نتایج طرح پژوهشی بازشناسی ارک تبریز و کاربرد اصلی آن، ثابت می‌کند که بنای موسوم به ارک تبریز نمی‌تواند بازمانده همان مسجد جامع علیشاه باشد. این بنا در اصل از الحاق و به هم پیوستگی دو بنای جدا از یکدیگر شکل گرفته است که بنا بر شواهد باستان‌شناسی پروژه ساختمانی آن هم ناتمام مانده است. از آنجا که فضا سازی این بنا هیچ تشابه و همانندی با فضا سازی مسجد، مصلی، خانقاه و مدرسه ندارد و از سوی دیگر اسناد تاریخی اشاره دارند که آرامگاه علیشاه وزیر در محوطه مسجد جامع علیشاه قرار داشته و این مجموعه در اصل از یک مسجد جامع، مدرسه، خانقاه و یک آرامگاه شکل می‌گرفته است؛ این پژوهش فرضیه بنای آرامگاهی را برای کارکرد اصلی ارک تبریز پیشنهاد می‌کند.

در جهان اسلام می‌توان مجموعه‌های معماری را یافت که از ترکیب یک مسجد جامع با مقابر و مدارس شکل گرفته‌اند و همچنین عنصر محراب در مقابر و بناهای آرامگاهی نیز وجود دارد، همچون آرامگاه پیر بکران، مقبره چلیبی اغلو و برجهای خرقان.

ایوان تبریز با عرض دهانه $30/4$ متر و طاقی به ارتفاع بیش از ۶۰ متر، بلندترین و بزرگ‌ترین ایوان و طاقبندی است که تاریخ معماری جهان به خود دیده است.

بی‌نوشتها

۱) برای آگاهی از سوابق پژوهشی ارک تبریز بنگرید به:

Pope, A.U. "The fourteenth century: Ghazankhan & the transition period" *A survey of persian art from prehistoric times to the present*, ed. A.U.Pope. London & New York, Oxford university press, 1967.

۲) ویلبر، دونالد نیوتن: معماری اسلامی ایران در دوران ایلخانان؛ ترجمه عبدالله فریار، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۴۶.

3) Qiyasi, c.; Me, mar xaca alishah tabrizi: Dovru & yaradiciliqi, Baki, 1997.

۴) سرفراز، علی اکبر، گزارش کاوش در محوطه مسجد جامع علیشاه در تبریز؛ آرشيو

متر می‌باشد. عرض هر کدام از دیوارهای شرقی و غربی $10/4$ متر و عرض دیوار محراب (جنوبی) $5/8$ متر است. در پشت محراب، برجی به ارتفاع ۳۰ متر و قطر $11/8$ متر قرار دارد. در دیوار محراب دو درگاه به عرض $5/5$ متر و بلندی ۱۳ متر دیده می‌شوند که در طرفین محراب قرار دارند (شکل ۲ و ۳). محراب ارک با بلندی ۳۰ متر، بلندترین محراب جهان اسلام و از نمونه‌های منحصر به فرد تزئینات طاق عجمی است. بدنه ارک را با روش راسته کاری، یکپارچه آجرکاری کرده‌اند و هره کاری تنها در تاج و قوس درگاه‌ها و محراب دیده می‌شود و برخلاف نوشته‌های تاریخی هیچ نشانه‌ای از وجود کاشی‌کاری و گچبری در نمای درونی و بیرونی ارک دیده نمی‌شود.

ساختار سازه

اسکلت آجری ارک علیشاه را با تکنیک شناژ تخت‌تخت‌ای ساخته و با کاربرد روش صندوقه چینی وزن آن را سبک کرده‌اند؛ به این شیوه که به عرض $2/5$ متر از دیوارهای طرفین شرقی و غربی بنا را صندوقه چینی کرده باقی مانده دیوار (۷/۹ متر) را توپر ساخته‌اند. پیش از افراشتن دیوارهای ارک، ابتدا یک شالوده سنگی با ملاط ساروج فراهم کرده و سپس یک سکوی آجرچین به ابعاد $21/1 \times 52/6$ متر ساخته‌اند که ارتفاع آن $1/8$ متر است و از طرفین $0/7$ متر پیش آمدگی دارد. سپس دیوارها را در سه مرحله ۱۲ متری ساخته و نقطه پا کار قوس را در ارتفاع ۳۶ متری قرار داده‌اند. امروزه در نتیجه فرسایش جوی و عدم مراقبت فنی تنها $23/5$ متر از بلندی بنا بازمانده است. همچنین با توجه به ستبرای دیوارهای شرقی و غربی و کم عرض بودن دیوار محراب، برج پشت محراب نمی‌تواند کارکرد پشت بند را داشته باشد.

یافته‌های باستان‌شناختی

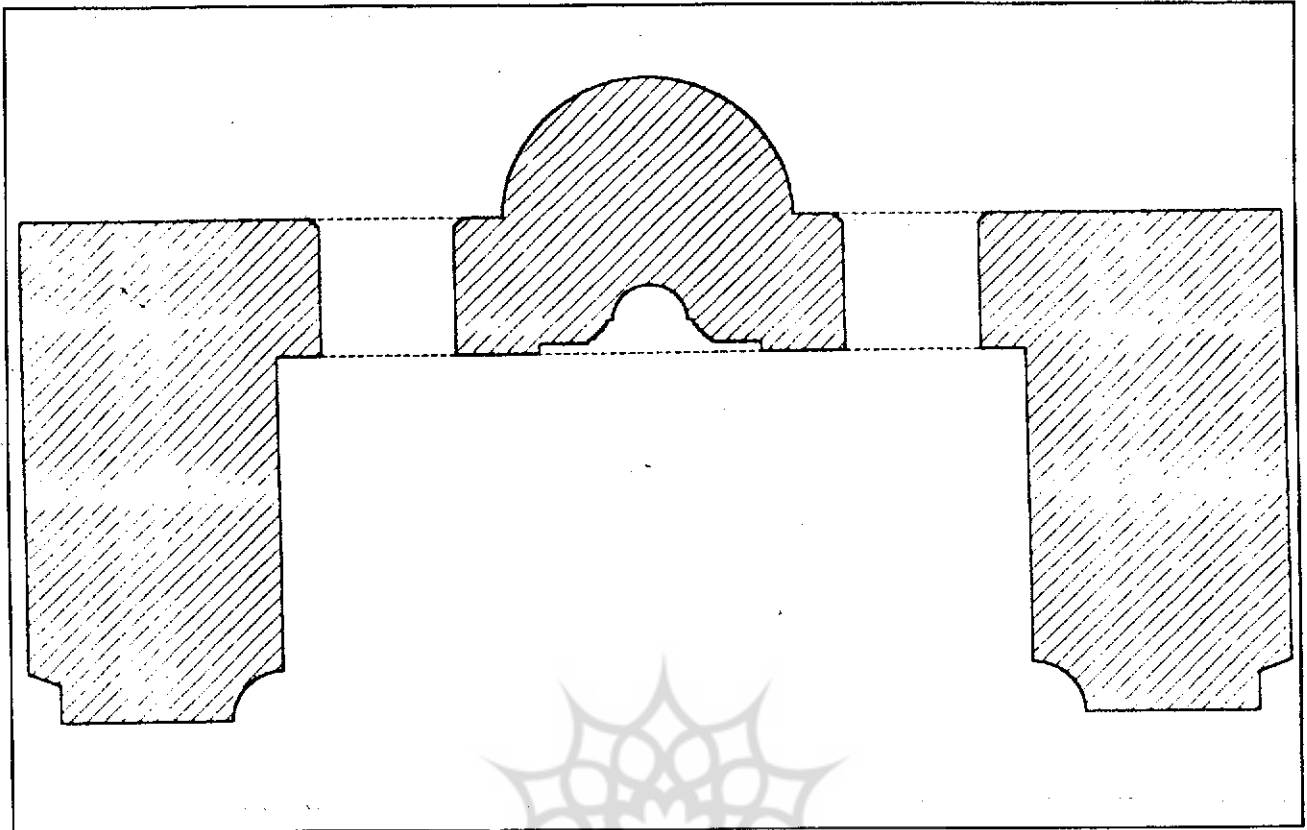
پس از کاوش ارک تبریز، در جبهه شمالی بنا، یعنی همان جایی که صحن شمالی مسجد علیشاه تصور می‌شد، پلان یک بنا از زیر خاک بیرون آمده که نسبت به ارک امروزی تقدم زمانی دارد. این پلان مستطیل شکل دارای دو دیوار به عرض ۱۲ متر در طرفین شرقی و غربی و یک دیوار کم عرض $4/4$ متری در ضلع جنوبی بود و آستانه و درگاه ورودی آن در جنوب (یعنی سمت قبله) قرار داشت؛ همین مسئله نشان می‌دهد که این بنا نمی‌توانسته مسجد بوده باشد زیرا که در سمت قبله آن هیچ دیوار محرابی وجود نداشت. پی و پلان دو مناره آجری طرفین این پیش طاق نیز کشف شده‌اند. آن چنان که تمامی شواهد موجود نشان می‌دهد، ایوان امروزی ارک را به این بنای شمالی افزوده و الحاق کرده‌اند. سرفراز چنین تفسیر می‌کند که معماران ارک تصمیم داشته‌اند با کاهش عرض دیوارهای بنای شمالی از ۱۲ متر به $10/4$ متر و ایجاد یک روکش آجری جدید، دو بنای جدا از یکدیگر را به وحدت و یکپارچگی برسانند. لازم به یادآوری است که نه

سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۶۱. سرفراز، علی اکبر: «تحلیل روایات تاریخی جامع علیشاه»، پیوست باستان پژوهی، شماره ۵ و ۶، ۱۳۷۸.

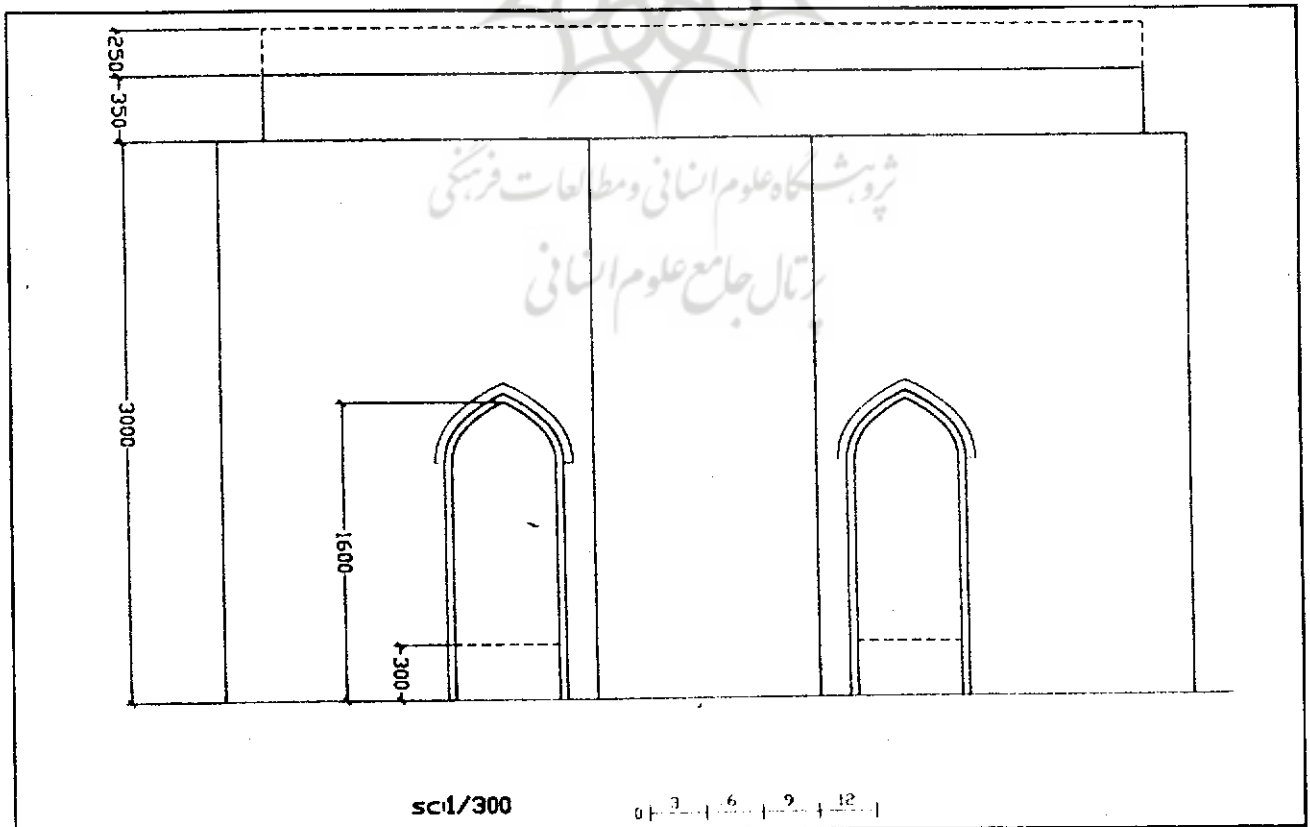
«ارک تبریز به روایت یک کاوشگر: گفتگویی با علی اکبر سرفراز»، عصر آزادی، شماره ۱۲۲، ۱۳۷۹.

۵) کلایس، ولفرام: «یادداشت درباره مسجد علیشاه (ارک) در تبریز»، ترجمه بهرام آجورلو، باستان پژوهی، شماره ۸، ۱۳۷۹.

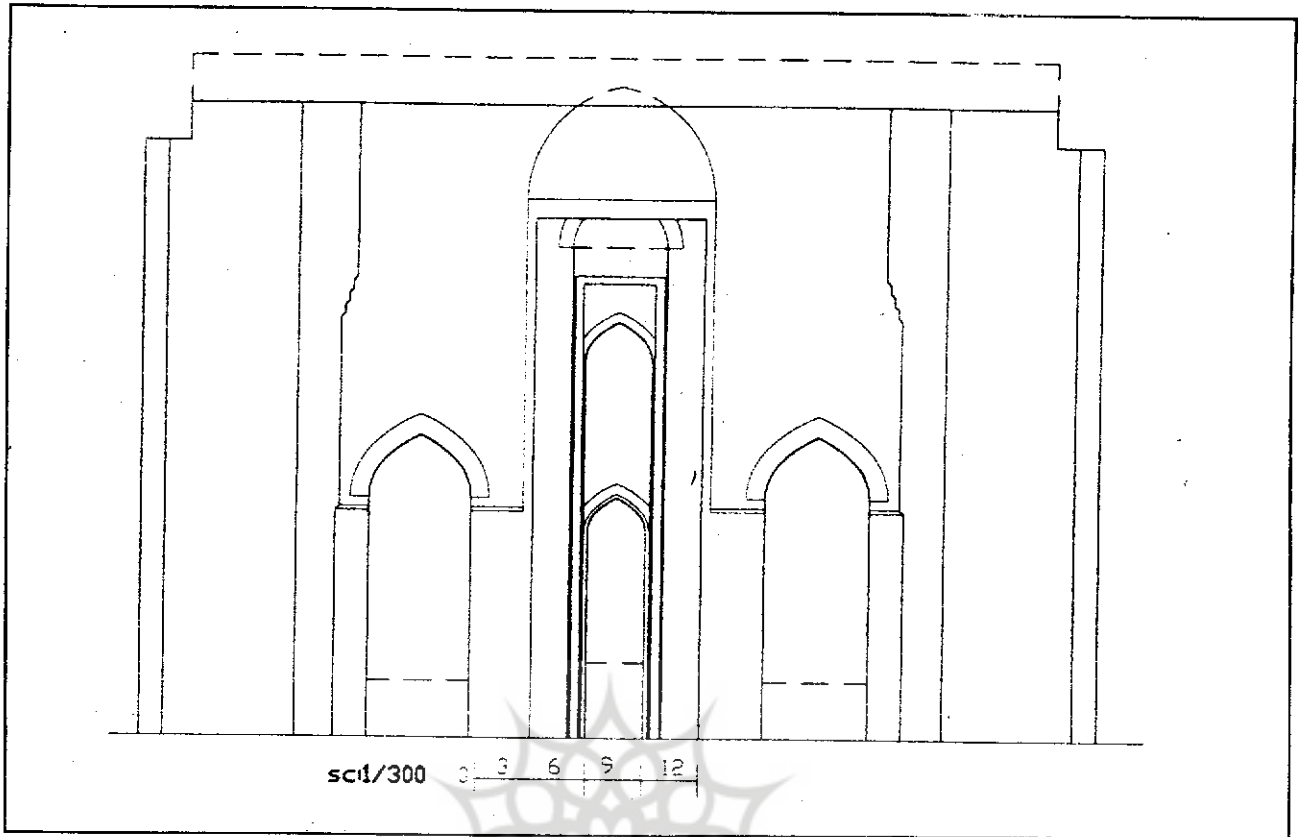
۶) طاقبند، واژه‌ای است که معماران آذربایجانی برای احجام به شکل معماری به شکل ایوان و یا دارای طاق ضریبی به کار می‌برند.

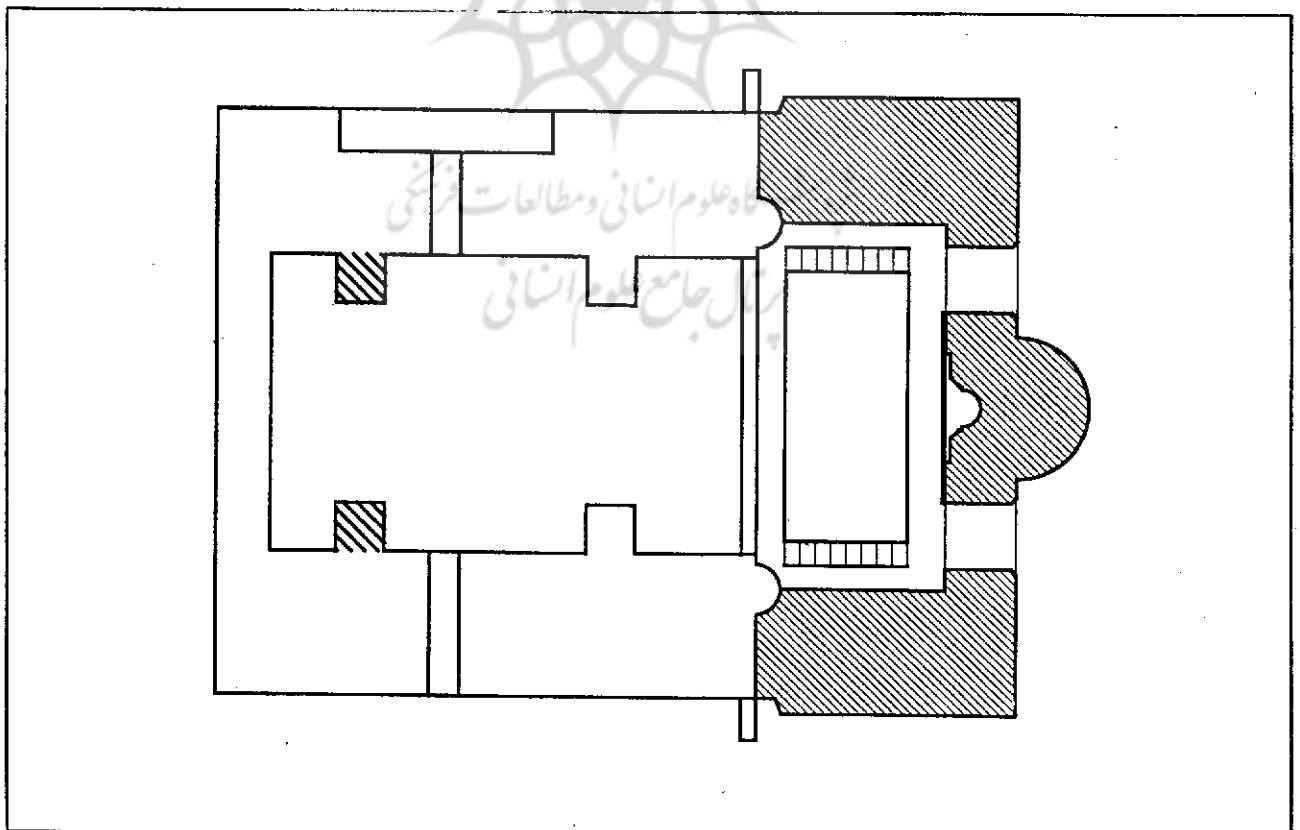
شکل ۱) پلان امروزی آرک تبریز از سال ۱۳۶۰: طراحی و ترسیم از آچورلو.

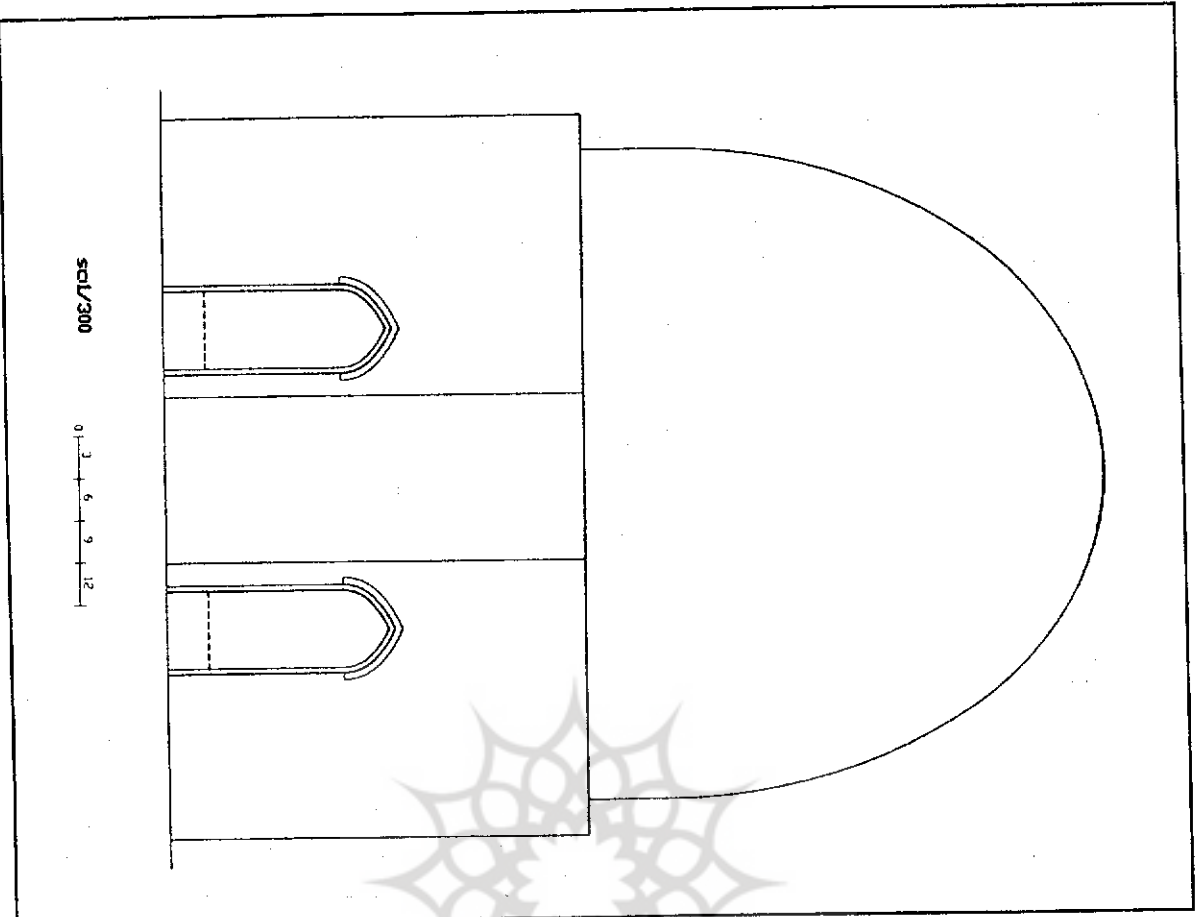
شکل ۲) نمای جنوبی آرک تبریز: برج پشت محراب و درگاهها: طراحی و ترسیم از آچورلو.

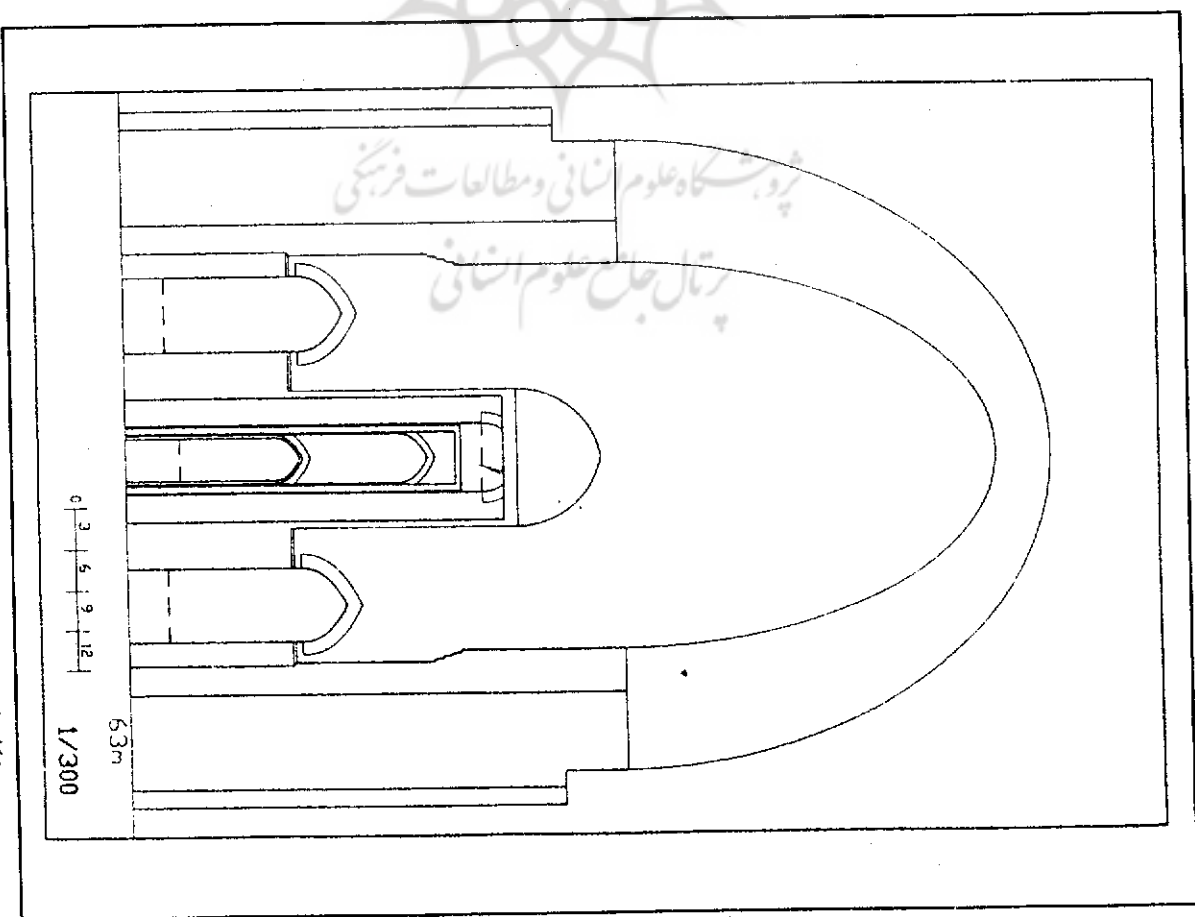
شکل ۳) نمای شمالی ارک تبریز به همراه محراب آن: طراحی و ترسیم از آجورلو.

شکل ۴) پلان ارک تبریز در دوران ایلخانیان، مکشوفه از کاوش سرفراز: ترسیم دوباره از آجورلو.

شکل ۴) تصویر بازسازی طاق ایوان تبریز، نمای جنوبی، طراحی و ترسیم از آجورلو.

شکل ۵) تصویر بازسازی طاق ایوان تبریز، نمای شمالی، طراحی و ترسیم از آجورلو.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی